

Kantov sud ukusa

Šuper, Mirjana

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:325192>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-30**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Mirjana Šuper

Kantov sud ukusa

Završni rad

Mentor: izv.prof.dr.sc. Boško Pešić

Osijek, 2020.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za filozofiju

Preddiplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Mirjana Šuper

Kantov sud ukusa

Završni rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti, znanstveno polje: filozofija,

znanstvena grana: estetika

Mentor: izv.prof.dr.sc. Boško Pešić

Osijek, 2020.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnog odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 17.09.2020.

Mirjana Šuper, 0122227647
ime i prezime studenta, JMBAG

Sadržaj

Sažetak	5
1. Uvod.....	1
2. Osnovna obilježja Kantove <i>Kritike rasudne snage</i>	2
3. Problem suda ukusa.....	6
4. Kantovo shvaćanje ideala i genija	10
5. Zaključak.....	14
Popis literature.....	15

Sažetak

Immanuel Kant jest njemački filozof, koji ostaje poznat ponajviše po svojim trima kritikama; naime po Kritici čistoga uma, Kritici praktičkog uma te po onoj, koja je, naposljetku i podrobno protumačena i objašnjena u ovome radu- Kritici rasudne snage. Budući da se prethodno navedene kritike u mnogočemu nadovezuju jedna na drugu, od iznimne je važnosti ukratko predočiti njihove temeljne karakteristike. Fokus ovoga rada stavljen je na Kantovo poimanje različitih estetičkih problema, kao i na tumačenje pojmova poput rasudne snage, ugodnog i neugodnog, pojma uzvišenosti, ljepote i ideala ljepote, te naposljetku pojam čistog suda ukusa i njegove dedukcije. Kako bi se lakše stvorio cjelokupan dojam o Kantovoj filozofiji, a posebice o estetici, te kako bi se dobio uvid u njegovo razumijevanje i teme ovoga rada, objašnjeni su gore spomenuti pojmovi. Immanuel Kant je, po mišljenjima brojnih kritičara, jedan od filozofa s čijim bi razmatranjima trebala biti upoznata svaka osoba, a ponajviše oni koji se bave filozofijom, jer njegov specifičan pristup različitim temama i problematika zaista ostavlja impresivan dojam.

Ključne riječi: Immanuel Kant, Kritika rasudne snage, čisti sud ukusa, uzvišeno

1. Uvod

Immanuel Kant(1724.-1804.) njemački je filozof, koji je, zbog svoje filozofije prepune karakterističnih i posebnih razmišljanja smatran jednim od najznačajnijih i najutjecajnijih filozofa svih vremena. Njegova je misao prisutna u svim granama filozofije, no u ovome radu fokus je stavljen isključivo na estetiku, preciznije sud ukusa. Isti Kant definira, tumači te objašnjava u svojoj trećoj kritici pod nazivom *Kritika rasudne snage*. Primaran je cilj ovoga rada prikazati njegova objašnjenja termina koji su ključni za različite estetičke tematike, te također uvesti čitatelje u njegova dva prethodno napisana djela, naime u *Kritiku čistoga uma* te u *Kritiku praktičkog uma*. Ključno je uvesti iste u njegova djela, budući da je u njima iznesena Kantova cjelokupna filozofija. Neki od pojmova koji su krucijalni za njegovu estetiku te koji su, između ostaloga detaljno obrađeni u ovome radu jesu pojam rasudne snage i čistog suda ukusa, pojam uzvišenoga te njegova usporedba s lijepim, zatim dedukcija čistih sudova ukusa i pojam ugone i neugode.

2. Osnovna obilježja Kantove *Kritike rasudne snage*

Kantova cjelokupna filozofija iznesena je u njegove tri, već opće poznate kritike. Iako je primaran fokus ovoga rada postavljen na onu posljednju, naime na *Kritiku rasudne snage*, u kojoj najvećim dijelom iznosi svoja tumačenja različitih estetskih problema, važno je dati kratak pregled prethodnih kritika, jer se na neki način sve tri nadovezuju jedna na drugu. Kantova je *Kritika čistoga uma* zapravo ključna za razumijevanje njegove filozofije, no pisanjem i objavljivanjem iste 1781.godine, Immanuel Kant zauzima centralnu poziciju u svijetu filozofije. U istoj iznosi podrobna objašnjenja raznih problematika. Na samome početku daje definicije onog što predstavlja a priori, odnosno a posteriori, a shodno tome uvodi nas u sudove: »Svi su iskustveni sudovi sintetički. Pošto znanosti imaju sintetičkih sudova koji su apriorni, kao primjerice matematika i fizika, a to znači da su takvi sudovi nužni i općeniti, potrebno je odgovoriti na pitanje: kako su mogući sintetički sudovi apriori? Odgovor na pitanje o njihovoj mogućnosti istom je odgovor na pitanje o mogućnosti prirodne znanosti.«¹ No, prepreka koja se pojavljuje prilikom samoga pokušaja razumijevanja njegove kritike jest zasigurno specifična terminologija koju Kant koristi. Taj se problem, ali ujedno i teškoća prvobitno očituje u pokušaju definiranja različitih pojmova, poput osjetila, forme, mašte/uobrazilje, intelekta, suda, razuma, objekta i stvari. Samim time što su isti mnogima teški za pojmiti, Kantovo djelo dobiva i brojne kritike. Falkenstein objašnjava kako je od krucijalne važnosti potrebno temeljito tumačenje njegovih termina, jer je u suprotnome čitanje kritike mukotrпно, koje ostavlja brojna, neodgovorena pitanja.² Vezano za *Kritiku čistoga uma*, Mark F. N. Franke navodi kako su stoljeća istraživanja pokazala da je nemoguće da pojedinac shvati što se nalazi u objektu samome. Naime, korijen Kantove teorije predstavlja argument da si nečiji razum pribavlja svojevrsnu vezu s objektom putem medijacije, odnosno posredovanjem pojedinačnih intuicija/sumnji razuma. Također, govori kako Kant ne nudi osnovu za izravnu epistemološku sigurnost, koju preferiraju realisti, ali koju zahtijevaju u određivanju realiteta ljudskih veza s politikom. Ipak, Kant objašnjava kako razum pojedinca ipak stvara povezanost s vanjskim fizičkim objektima, uključujući i druge osobe. Naime, navedena se povezanost očituje u kategoriji prostora. Nadalje, Kant zaključuje kako je intuicija pojedinca, zbog sposobnosti spoznavanja svijeta, zapravo u mogućnosti predočiti sebi svijet prema svojem shvaćanju.³ Nadalje, *Kritika praktičkoga uma* predstavlja objedinjenje Kantova poimanja etike i etičkih

¹Mladen Živković, »Znanost i religija u okviru čistoga uma«, *Filozofska istraživanja*, vol. 28, br. 4, 2008, str. 836

²Usp. Lorne Falkenstein, »Kant's Intuitionism; A Commentary on the Transcendental Aesthetic«, *University of Toronto Press*, 1995., p.17

³ Usp. Mark F. N. Franke, »Global Limits: Immanuel Kant, International Relations and Critique of World Politics«, *State University of New York Press*, 2001., p.71

problema. Ista je objavljena 1788.godine. U njoj Kant daje svoju definiciju života, navodeći kako je on sposobnost, odnosno moć bića da se ponaša prema moći želje. Moć koju ljudsko biće posjeduje jest realitet objekta kroz njegove ideje. Shodno tome, Kant definira i užitak, govoreći kako je isti zapravo ideja složenosti objekta ili radnje sa subjektivnim uvjetima života. Allison objašnjava kako pod pojmom užitka Kant pretpostavlja svijest povećanja ili smanjivanja nečije aktivnosti, preciznije aktivnosti mislećeg bića.⁴ Ujedno, Lucien Goldmann navodi kako je Kantova druga kritika konstruirana na jedinstven, no ipak sistematičniji način od one koja se bavi čistim umom, zbog čega je često bio meta raznih optužbi.⁵ Jedna od tema koju Kant u *Kritici praktičkog uma* obrađuje jest ona o principu praktičkog uma. Naglašava kako je volja određena zakonom, odnosno konceptom nadosjetilne prirode. Nadalje, objašnjava moralni zakon, govoreći kako je isti apodiktički izvjesna činjenica. Shodno tome, obrađuje i problematiku apsolutnog, točnije bezuvjetnog, o kojem govori kroz različite termine, poput najvećeg dobra, stvari u sebi ili intuitivnog razumijevanja.⁶ O tome kako moralnome zakonu dedukcija nije potrebna, ujedno potvrđuje i Emil Kušan, navodeći: »U *Kritici praktičkog uma* Kant kreće od stava da moralnome zakonu nije potrebna dedukcija, te ga proglašava faktom uma. Ovo naizgled poništavanje izlaganja iz svog prvog etičkog spisa zapravo je samo obrnuti slijed istog izlaganja. Ovdje on koristi moralni zakon, fakt uma, kao počelo dedukcije nečeg drugog, naime slobode.«⁷ Što se tiče pojma slobode, Kantovo poimanje istog tumači Kušan, iznoseći sljedeće: »Jedna od važnijih postavki u horizontu problematiziranja slobode odnosi se na tzv. spontanitet slobode; radi se o pojmu koji, prvi put u *Kritici praktičkog uma*, izlazi izvan okvira isključivo etičkih preokupacija i pridaje se svakom inteligibilnom subjektu (umnom biću) kao moć da odredi svoj osjetilni kauzalitet prema stanju svoje svijesti (kao *noumenonu*).«⁸ Kant je, prema mišljenjima brojnih, uistinu jedna od fascinantnijih ličnosti cjelokupne filozofije. Koristeći jednostavan, ali istovremeno toliko kompliciran vokabular, Kant uprizoruje tri najvažnija pojma koja su obilježila njegovo filozofsko naučavanje. Naime, Immanuel Kant kroz svoje tri *kritike* predočuje svojevrsni prijelaz koncepta čistog uma ka pojmu rasudne snage. U tom je prijelazu ključan pojam, preciznije posredni član praktičkog uma, koji je opisan u drugoj *kritici*. Na prethodno spomenute ključne pojmove Kant nadovezuje već gore objašnjene termine, čime zapravo stvara jednu vrhunsku cjelinu te time zauzima uistinu zavidnu poziciju u čitavoj filozofiji.

⁴Usp. Henry E. Allison, »Kant's Theory of Taste; a Reading of the Critique of Aesthetic Judgment«, *Cambridge University Press*, 2001., p. 69

⁵Usp. Lucien Goldmann, »Immanuel Kant«, *Western Printing Services*, 1971., p.108

⁶Usp. L. Goldmann, »Immanuel Kant«, p. 133

⁷Emil Kušan, »Aspekti i implikacije Kantova pojma slobode«, *Filozofska istraživanja*, vol. 32, br. 1, 2012, str. 82

⁸E.Kušan, »Aspekti i implikacije Kantova pojma slobode«, str.82

Budući da se pojam rasudne snage proteže kroz gotovo cijelu treću kritiku, od iznimne je važnosti napomenuti kako isti definira i tumači Immanuel Kant. Naime, rasudna snaga predstavlja srednji, odnosno posredni član između razuma i uma, koji a priori sadržava u sebi i vlastito zakonodavstvo. To svojevrsno posredovanje rasudne snage između razuma i uma Kant pokušava objasniti opisivanjem tri moći duše. Govori o moći spoznavanja, osjećaju ugone i neugode te o moći žudnje. Navodi kako je za spoznajnu moć samo razum zakonodavan, dok je um zakonodavan za moć žudnje a priori. No, posredni član, odnosno onaj između njih jest zapravo osjećaj ugone, baš poput rasudne snage, koja se nalazi između razuma i uma. Nadalje, postoji određivalačka i refleksivna rasudna snaga. Prvoj je zakon a priori naznačen, dok je potonjoj potreban princip koji pak ne može uzeti iz iskustva, zbog toga što mora objasniti jedinstvo svih empirijskih principa. Dakle, takav si princip refleksivna rasudna snaga može dati kao zakon.⁹ Tome svjedoči i Marijan Steiner, iznoseći: »Prema Kantu rasudna moć je misaona moć duše koja povezuje pojedinačno s općim i bliska je pojmu »zdravog ljudskog razuma«. To je sposobnost da se ono posebno misli kao opće, a ukoliko je opće već dano, rasudna moć posebno podređuje općem kao određujuća. Tako je, dakle, rasudna moć dvojaka: determinirajuća ili reflektirajuća.«¹⁰ Zatim, Kant objašnjava pojam svršnosti, koja označava podudaranje stvari i njezine kakvoće, koja je moguća jedino prema svrhama. Shodno tome, rasudnu snagu interpretira kao svršnost prirode u njezinoj raznolikosti. Rasudna snaga, po Kantu, ima u sebi a priori princip za mogućnost prirode, ali to se odnosi isključivo na subjektivni pogled u kojemu ne pripisuje prirodi zakon kao autonomija, već samoj sebi, i to kao heautonomija za refleksiju o prirodi.¹¹ U ovome bi se slučaju pojam heautonomije mogao interpretirati kao pojam vlastita zakonodavstva. Iznese su najvažnije karakteristike rasudne snage, a nakon toga Kant nas uvodi u tri različite vrste sviđanja. Kant pod pojmom interesa podrazumijeva sviđanje koje povezujemo s predodžbom egzistencije nekog predmeta. Sviđanje kao takvo uvijek je u odnosu prema moći žudnje, i to dvojako; ili kao njezin odredbeni razlog ili je u nužnoj vezi s njezinim odredbenim razlogom.¹² U nastavku, Kant objašnjava sljedeće; naime, kad se pojedinac propituje o nekoj stvari, točnije je li ona lijepa ili nije, to propitivanje događa se u zrenju, odnosno refleksiji. No, pojedinac se pri tome razmatranju ne pita o egzistenciji te stvari. Time želi reći da čovjek u tome pogledu treba biti ravnodušan, ukoliko želi biti sudac ukusa. Prethodno iznesene tvrdnje odnose se na prvu vrstu sviđanja.

⁹Usp. Immanuel Kant, »Kritika rasudne snage«, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Kultura-Zagreb, 1957., str.19

¹⁰Marijan Steiner, »Kantova estetika«, *Obnovljeni Život*, vol. 52, br. 6, 1997, str. 534

¹¹Usp. I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str.25

¹²Usp. Isto, str.42

Druga vrsta sviđanja koju Kant tumači jest ona o sviđanju ugodnoga, koje je povezano s prethodno spomenutim interesom. Kant definira ugodno kao »ono, što se osjetilima sviđa u osjećaju.«¹³ Čitajući *Kritiku rasudne snage*, posebice ovaj dio, automatski je pitanje o razlici između osjećaja i čuvstva implicirano. Njegovo bi se poimanje osjećaja moglo protumačiti kao predodžba osjetila, koja je isključivo objektivna, dok čuvstvo ne može imati predodžbu nekog predmeta, budući da je okarakterizirano subjektivnim. Što se tiče povezanosti ugone s interesom, David Berger iznosi svoje shvaćanje iste, oslanjajući se na treću kritiku. Naime, govori kako Kant navodi očite primjere ugodnoga, koje nam se sviđa prvenstveno zbog interesa. Nadalje, uvodi primjer povezan s hranom i okusom. Zatim, moguće je da će pojedinac postati gladan i da će mu se povećati apetit i intenzivna želja za jedenjem nakon gledanja u tanjur prepun hranom. No, ono što je ključno u ovome primjeru jest to što je ugodno povezano s interesom, koje, naposljetku, izaziva svojevrsno zadovoljstvo.¹⁴ Treća se vrsta sviđanja odnosi na dobro, također povezanog s interesom. Dobro je, prema Kantovu shvaćanju »ono, što se posredovanjem uma sviđa pomoću samoga pojma. *Dobrim za što* (ono korisno) nazivamo mi ponešto, što se sviđa samo kao sredstvo; ali *po sebi dobrim* nešto drugo, što se sviđa samo za sebe.«¹⁵ Goldmann navodi kako je sud ukusa estetički, što zapravo znači da njegov temelj može biti samo subjektivni. Sud se ukusa nikako ne odnosi na nekakav objekt, no na subjekta, odnosno promatrača veliki utjecaj ima isključivo reprezentacija/predodžba objekta, a ne dakle sam objekt. Naglašava kako je sud ukusa uvijek singularan. Nadalje, navodi primjer s ružom. Naime, ruža je, generalno gledajući, predivna. No, ukoliko se ruža smatra takvom, to više nije čisti estetski sud, nego postaje logičkim sudom, koji je utemeljen na estetičkom. Tim je primjerom ujedno prikazana razlika između teorijske misli i estetičkih sudova. Dakle, teorijska je misao ta kojoj se pripisuje ono opće, generalno, bez ikakve mogućnosti povezivanja s individualnim, dok je nasuprot istoj estetički sud povezan s pojedinačnim i nema nikakve veze s općenitim.¹⁶ Nadalje, McCloskey dodaje kako se sudu ukusa pripisuje važenje, odnosno valjanost za sve.¹⁷

¹³I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str.43

¹⁴Usp. David Berger, »Kant's Aesthetic Theory: the Beautiful and Agreeable«, *Continuum International Publishing Group*, 2009.p.58

¹⁵I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str. 45

¹⁶ Usp. L. Goldmann, »Immanuel Kant«, p.184

¹⁷Usp. Mary A. McCloskey, »Kant's Aesthetic«, The Macmillan Press, 1987., p.55

3. Problem suda ukusa

Immanuel Kant nastavlja s obrazlaganjem pojmova ugodnog i lijepog, te objašnjava kako je lijepo ono što se predočuje bez pojmova, i to kao objekt općega sviđanja. Naime, Kant govori kako se pojedincu uvijek s određenim razlogom sviđa neki predmet, i to se može nazvati sviđanjem prvenstveno ukoliko bilo kakav interes nije prisutan. Shodno tome, dodaje kako je riječ o logičkome sudu ako subjekt smatra da je ljepota svojstvo predmeta. Logički je sud, u ovome slučaju okarakteriziran kao kreiranje određene spoznaje pomoću pojmova o objektu. No, on objašnjava kako je takav sud zapravo estetički, jer sadržava samo odnos predodžbe prema subjektu. Ipak, sličnost između ova dva suda je nepobitna, jer se može pretpostaviti da vrijede za svakoga.¹⁸ Zatim, naglašava kako je sud ukusa povezan sa subjektivnom općenitošću, te da mu također mora pripadati zahtjev da vrijedi za svakoga, bez ikakvog interesa. Dodaje kako iz pojmova ne može proizaći općenitost, ponajviše zbog toga što ne postoji prijelaz od pojmova na osjećaj ugone ili neugode. Što se tiče ugodnoga, objašnjava kako za isti vrijedi svojevrsni zakon da svatko ima svoj vlastiti ukus. Primjer koji se može navesti jest sljedeći. Primjerice, jednoj se osobi može sviđati crvena boja ili stvari obojane tom bojom, dok se netko drugi ne mora slagati s tim. Može se reći, a shodno tome i zaključiti kako ugodno vrijedi i za općenito, ali i za pojedinačno. Neki se objekt ne može nazivati lijepim, ukoliko se sviđa samo jednoj osobi, koja ujedno očekuje od drugih isto sviđanje. Suglasnost za sviđanje se zahtijeva; no, ako netko poriče nečije sviđanje nekog predmeta, osoba kojoj se nešto sviđa poriče ukus protivnika. Zaključak koji Kant nudi jest sljedeći: »To bi značilo toliko, koliko: ukusa uopće nema, tj. nema estetičkoga suda, koji bi zakonito mogao zahtijevati svačije odobravanje.«¹⁹ Salim Kemal iznosi svoja viđenja glede suda ukusa, govoreći kako subjekt osim što sudi o svojem ukusu, sudi i o ukusu drugih. Ujedno, njegov je sud i pojedinačni i subjektivni, koji pak ima veći opseg i svrhu od kvantitete. Budući da je sud subjektivan, njegova je svrha veća od zadovoljstva i od kvalitete, te time postaje cjelokupan. Shodno tome, ako subjektivan sud ima bilo kakvo važenje, ono bi bilo okarakterizirano subjektivnom cjelokupnošću. U pogledu ugodnoga, sudovi su jedino subjektivni i vrijede za svakoga ponaosob, u kojima se ne očekuje potvrda od drugih. No, ako se govori o nekom predmetu, koji je lijep, očekuje se potvrda i od ostalih. Time se ujedno podrazumijeva da je sud ukusa koji se tiče lijepoga istinit i za mene i za sve druge ljude.²⁰ Sudom ukusa o lijepome pretpostavlja se za svakoga da je sposoban za to da mu se neki predmet sviđa, a da se to sviđanje ne temelji na pojmu, jer bi se to tada odnosilo na sud o dobrome. Kant

¹⁸Usp. I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str. 49

¹⁹Ibid, str. 51

²⁰Usp. Salim Kemal, »Kant's Aesthetic Theory«, *Macmillan Press LTD*, 1997., p.51

objašnjava kako se sviđanje bez pojma odnosi isključivo na osjećaj ugone. Nastavlja obrazlažući objektivno opće vrijedan sud, koji je uvijek i subjektivan. Po logičkome su kvantitetu svi sudovi ukusa pojedinačni.²¹ Nadalje, govori kako sud ukusa ne postulira svačiju suglasnost, jer se ta suglasnost pripisuje samo logičkom općem sudu, zato što isti može navesti razlog sviđanja. Naime, sud ukusa samo prividno pripisuje spomenutu suglasnost kao pravilo, a potvrda se ne očekuje. Subjektivno, odnosno estetičko prosuđivanje predmeta ili predodžbe kojom je on dan zapravo prethodi ugodi, koja se pak pojavljuje u harmoniji spoznajnih moći. Ugodu, koju osjeća pojedinac pripisuje drugima kao nužnu u sudu ukusa, te se smatra svojstvom predmeta. Između ostaloga, Kant navodi da je potrebno pronaći odgovor na iduće pitanje: »Da li i kako su mogući estetički sudovi a priori?«²² Nadalje, Kant otvara iduće pitanje, kojemu pokušava pronaći afirmativni odgovor. Naime, zanima ga kojim načinom pojedinac postaje svjestan sklada spoznajnih snaga u sudu ukusa te iznosi dvojaku mogućnost; estetički putem, odnosno pomoću osjetila ili pak intelektualno, točnije pomoću svijesti o svojoj namjernoj djelatnosti, kojom pokrećemo spoznajne snage.²³ Svrha, prema Kantovu određenju jest predmet nekoga pojma, ukoliko se razjašnjava prema transcendentnim određenjima. Ponovno iznosi karakteristike ugone, govoreći kako je ista svijest o kauzalitetu neke predodžbe s obzirom na stanje subjekta, te ujedno da se kauzalitet održi u njemu. Suprotno ugodi, neugoda predstavlja predodžbu koja sadržava razlog da odredi stanje predodžbi u njihovu suprotnost, odnosno da ih ili spriječi ili ukloni.²⁴ Svršnost može biti bez svrhe, ukoliko sebi možemo razjasniti uzroke forme i njezinu mogućnost, izvodeći je iz volje. Shodno tome, Kemal objašnjava kako objekti, stanja misli i djela služe svrsi, iako njihova mogućnosti ne pretpostavlja nužno predodžbu svrhe. Zaključuje kako je svršnost sposobnost namjernog djelovanja prema nekome kraju. Govori kako Kant predlaže da se određene aktivnosti ili objekti mogu doimati kao da se njima upravlja, iako je poznato kako su pod utjecajem racionalne volje. Govori kako Kant pod pojmom svršnosti podrazumijeva prisutnost reda i pravila.²⁵ Kant uvodi novi pojam, naime moć žudnje, za kojega govori da bi predstavljao volju ako je određen za djelovanje samo pomoću pojmova. Nadalje, refleksija predstavlja svršnost prema formi, kojoj u osnovi nije svrha, nego ju možemo promatrati i opažati na predmetima. Svakoj svrsi pripada neki interes, ako se smatra razlogom sviđanja, no Kant dodaje kako sud ukusa ne može imati subjektivnu osnovu za svrhu. Jedino što čini osnovu suda ukusa jest forma svršnosti nekog predmeta ili njegova načina predočivanja. Sud

²¹Usp. I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str.53

²²Ibid, str. 57

²³Usp. Ibid, str. 57

²⁴Ibid, str.58

²⁵Usp. S. Kemal, »Kant's Aesthetic Theory«, p.58

ukusa osniva se na apriornim razlozima, dok to ne vrijedi za osjećaje ugone ili neugode, jer isti nemaju i ne mogu stvoriti a priori vezu s predodžbom. Za iste je to moguće isključivo aposteriornim putem.²⁶ Ono što je, vrlo vjerojatno najvažnije obilježje vezano za sud ukusa, jest da ga kvari bilo kakav interes. Sud je ukusa čist ukoliko draž i ganuće na njega nemaju apsolutno nikakav utjecaj. Isti za odredbeni razlog ima samo svršnost forme. Naime, ako draž i ganuće imaju udjela u sudu ukusa, tad sud nije čist, odnosno postaje empirijskim sudom. Kant objašnjava empirijski sud, koji o nekom predmetu izriče ili prijatnost ili neprijatnost. Takav je sud materijalan. Njegova je suprotnost čisti sud, koji izriče ljepotu i koji je jedini pravi sud ukusa.²⁷ Zatim, o sudu ukusa govori kako je neovisan od pojma savršenosti, koji je zapravo unutrašnja objektivna svršnost. Objektivna svršnost predstavlja odnos predmeta prema nekoj određenoj svrsi, koja se može spoznati samo putem odnosa raznolikoga prema svrsi. Shodno tome, sviđanje predmeta kojeg nazivamo lijepim ne može se osnivati na predodžbi njegove korisnosti, jer to tada ne označava sviđanje predmeta. Savršenost je predmeta bliža predikatu ljepote, a da bismo mogli prosuditi prethodno spomenutu objektivnu svršnost, potreban je pojam unutrašnje svrhe, koja sadržava osnovu mogućnosti predmeta.²⁸ Također, Kant zaključuje da se savršenost nekog objekta ne pomišlja pomoću pojma svrhe te navodi sljedeće: »Sud ukusa jest estetički sud, tj. takav, koji se osniva na subjektivnim osnovima i čiji odredbeni razlog ne može biti pojam, a prema tome ni pojam neke određene svrhe.«²⁹ Shodno tome, ljepota nije savršenost predmeta, nego objektivna svršnost. Navodi kako između lijepog i dobrog postoji razlika, a dobro predstavlja jasan pojam savršenosti. Također, između dva navedena pojma postoji i specifična razlika, jer bi u suprotnome sud ukusa imao karakteristike spoznajnoga suda, a tada bi se njime proglašavalo ono što je dobro. Napominje kako je sud također estetički, jer je osjećaj zapravo njegov odredbeni razlog. Osim toga, doznaje se kako je sud ukusa moguć kao općenit, iako njegov fundament čini odrednica subjektivnosti. Iako su subjektivni, još se uvijek ne može dokazati kako je sud ukusa pojedinca zapravo estetički sud. Prema Kemalu, naša se refleksija može krivo interpretirati, te navodi kako je potreban kriterij kojim bi se dokazala mogućnost iste.³⁰ Glede savršenosti i čistog suda ukusa, objašnjeno je kako Kant smatra da estetički sudovi ne mogu biti određeni pojmom savršenosti. Ukoliko je sud ukusa čist, isti ne može uključivati ikakav odlučujući koncept.³¹ Također, Kant govori o postojanju dvije vrste ljepote, čemu svjedoči i Steiner, navodeći sljedeće: »Prema logičkoj kategoriji relacije Kant razlikuje dvije

²⁶Usp. I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str. 60

²⁷Ibid, str. 62

²⁸Ibid, str. 65

²⁹Ibid, str. 66

³⁰Usp. S. Kemal, »Kant's Aesthetic Theory«, p.88

³¹Ibid, p.69

vrste ljepote: slobodnu ljepotu, koja ne pretpostavlja pojam o onome što predmet treba da bude (kod nje se ne gleda ni na svrhu) i zavisnu ljepotu, koja se sastoji u podudarnosti oblika i svrhe predmeta.«³² Ujedno, Kemal dodaje kako se u Kantovoj interpretaciji čiste ljepote i čistih sudova ukusa krije formalizam. Kant govori kako je forma osjetilnih objekata sačinjena od oblika, kako bi ista mogla konstituirati prikladan objekt čistog suda ukusa, te kasnije tvrdi da, kad se sudi o slobodnoj ljepoti, tada je sud ukusa čist. Kemal smatra da je ovakvim objašnjenjem Kant razjasnio formu putem jednostavnih osjetilnih pojmova. Čisti sudovi ukusa koji se tiču slobodne ljepote ovise o kompoziciji onoga što percipiramo putem osjetila.³³ U nastavku, može se doznati kako u raspravi o čistim sudovima Kant odbija povezanost ljepote s pojmom savršenstva. Slobodnu ljepotu Kant još naziva za sebe opstojećom ljepotom neke stvari. Glede zavisne ljepote, ista je uvjetovana i pridaje se objektima, dok je u prosuđivanju slobodne ljepote sud ukusa čist. Osnovno sviđanje Kant definiše kao ono sviđanje, koje je povezano s predodžbom pomoću koje je dan predmet. Naposljetku, Rutnik navodi iduće: »Ljepota je u Kanta mišljena prije svega kao stanje duše, u kojem neograničeno usklađujuće jedinstvo razuma i uobrazilje proizvodi čistu ugodu. Između duševne moći spoznavanja, za koju razum u teorijskoj spoznaji daje konstitutivne principe a priori, i duševne moći žudnje, za koju je um u praktičkoj spoznaji a priori odredben, stoji duševna moć osjećanja ugone i neugode, za koju je odredbena moć suđenja.«³⁴

³²M. Steiner, »Kantova estetika«, str. 536

³³S. Kemal, »Kant's Aesthetic Theory«, p. 150

³⁴Vedran Rutnik, »Kantov pojam genija i smisao umjetnosti«, *Filozofska istraživanja*, vol. 33, br. 1, 2013, str.72

4. Kantovo shvaćanje ideala i genija

Kant nastavlja s objašnjavanjem distinkcije između ideje i ideala. Naime, ideja je prema njegovu mišljenju umski pojam, dok ideal predstavlja predodžbu pojedinačnog bića kao adekvatnoga umskome pojmu, odnosno ideji. No, uvodi pojam ideala lijepoga, koji označava uzor ukusa, koji je osnovan na neodređenoj ideji uma. Isti se ne može predočiti pomoću pojmova, nego samo u pojedinačnome prikazu. Njega težimo proizvesti u sebi.³⁵ Pitanje koje se nameće vezano za ideal ljepote jest dolazimo li do njega a priori ili empirijski. Nadalje, ljepota za koju tražimo ideal ne smije biti neodređena, već mora biti fiksirana, odnosno mora pripadati objektu dijelom intelektuiranog suda ukusa. Zatim, estetička normalna ideja predstavlja pojedinačan zor uobrazilje i mjerilo prosuđivanja stvari. Pak, umska je ideja vezana za svrhu čovječanstva, koja ju čini principom prosuđivanja njegova lika. Iz prethodno navedenih razjašnjenja, Kant izvodi novu definiciju lijepoga, koje označava formu svršnosti nekog predmeta, ukoliko se ona opaža na njemu isključivo bez predodžbe neke svrhe.³⁶ Dalje, Kant nastavlja govoreći da se sud ukusa može izreći samo ako postoji zajedničko osjetilo. Ono stoji za nužni uvjet općenite priopćivosti naše spoznaje. Također, odnosi se na idealnu normu, pod čijom se pretpostavkom sud koji bi se slagao s njom i sviđanje objekta izraženo u njemu za svakoga moglo učiniti pravilom, jer je princip shvaćen subjektivno, ali ipak subjektivno općenitim- dakle, za svakoga nužna ideja. U drugoj knjizi, pod imenom Analitika uzvišenoga, Kant navodi kako se ono lijepo slaže s uzvišenim u tome što se oboje sviđa samo za sebe te da je njihova sličnost u tome što oba pojma pretpostavljaju reflektivni sud. Time želi reći da sviđanje ne ovisi od osjećaja.³⁷ Iako imaju sličnost, postoji i razlika između ta dva pojma. Naime, ljepota prirode odnosi se na formu predmeta koja se sastoji u ograničenju, dok se uzvišeno može naći na bezobličnom predmetu. Iduća je distinkcija ta da je lijepo prikaz neodređenog razumskog, dok je uzvišeno prikaz neodređenog umskog pojma. Nadalje, sviđanje lijepog povezano je s predodžbom kvaliteta, dok je sviđanje uzvišenog povezano s predodžbom kvantiteta. No, u nastavku Kant navodi najvažniju

³⁵Usp. I. Kant, »Kritika rasudne snage«, str.70

³⁶Ibid, str. 74

³⁷Ibid, str. 83

razliku: »Ako mi ovdje, kao što je pravo, uzmemo u obzir prije svega samo ono uzvišeno kod prirodnih objekata (uzvišeno umjetnosti ograničava se naime uvijek na uvjete slaganja s prirodom), onda prirodnoj ljepoti (samostalnoj) pripada svršnost u njenoj formi, uslijed čega je predmet, takoreći, unaprijed određen za našu rasudnu snagu, pa sačinjava tako po sebi predmet svidanja.«³⁸ Shodno tome, za uobrazilju pojedinca bilo bi nasilno ono što u njemu pobuđuje osjećaj uzvišenoga, jer ono ne može biti sadržano u osjetilnoj formi, nego se tiče samo ideja uma, koje se mogu osjetilno prikazati. Zatim, Kant navodi kako je estetička rasudna snaga koja reflektira te svidanje uzvišenoga i lijepoga prikazuje prema kvantitetu kao općevrijedno. Prema kvalitetu, prikazuje ih bez interesa, dok prema relaciji prikazuje subjektivnu svršnost. Na kraju, prema modalitetu, lijepo predočuje kao nužnu. Analizi uzvišenoga potrebna je razdioba na matematički i dinamički uzvišeno. Dok, ta razdioba lijepome nije potrebna. Prvo karakterizira uzvišeno, navodeći kako je ono zapravo apsolutno veliko, no biti velik i biti veličina su različiti pojmovi. Apsolutno veliko označava ono što je veliko iznad svake usporedbe. Naime, to je pojam rasudne snage koji mora subjektivnu svršnost predodžbe u pogledu rasudne snage napraviti osnovom.³⁹ Dakle, općenito priopćivo svidanje jest ono u kojem se sviđa neki objekt, iako za njega nema nikakvog interesa. Uzvišeno je, po Kantu, ono u usporedbi s čime je sve drugo maleno te ono, čija se mogućnost pomišljanja dokazuje moć duše, koja premašuje svako mjerilo osjetila.⁴⁰ Nadalje, Kant karakterizira pojam osjećaja uzvišenosti, koji predstavlja osjećah neugode na osnovu neprimjerenosti između uobrazilje u estetičkom procjenjivanju veličina i procjenjivanja pomoću uma. Duša se kod predodžbe uzvišenoga u prirodi osjeća, naime uzbuđenom, dok je u estetičkom sudu o njezinoj ljepoti u mirnijoj kontemplaciji. Iznesene se karakteristike odnose na onaj matematički dio uzvišenoga. Nadalje, Kant opisuje dinamički dio uzvišenoga, te navodi kako je u estetičkome sudu priroda uzeta kao moć koja nema sile nad nama. Kao takva, priroda jest dinamički uzvišena. Ako se priroda pomišlja kao takva, predočuje se kao da pobuđuje strah. Naime, Kant objašnjava kako se neki predmet može smatrati strašnim, iako ga se ne bojimo, a ukoliko promišljamo slučaj u kojemu mu se želimo oduprijeti, otpor bi bio uzaludan.⁴¹ Uzvišenost kao takva ne nalazi se ni u jednoj stvari u prirodi, nego isključivo u našoj duši, ukoliko možemo postati nadmoćni i svjesni prirode u sebi, a na taj način, između ostaloga, i prirode izvan nas. Nadalje, Immanuel Kant navodi kako je sudu o uzvišenome potrebna kultura. Takav sud ima svoju osnovu u ljudskoj prirodi, i to u onome što se može

³⁸Ibid, str. 84

³⁹ Usp. Ibid, str.87

⁴⁰Usp. Ibid, str.89

⁴¹ Usp. Ibid, str.99

pretpostaviti kod svakoga, te zahtijevati zajedno sa zdravim razumom. Na tome se, prema Kantovu mišljenju, osniva nužnost suglasnosti suda drugih o uzvišenosti s našim sudom.

Kant nastavlja s objašnjavanjem estetičkih sudova o predmetima prirode, te navodi kako ista ne smije biti upravljena na ono što mi u njoj smatramo uzvišenim, nego samo na ono lijepo. Ista predstavlja legitimaciju. Zatim, uzvišeno prirode može se smatrati bezobličnim, no ipak kao predmet čistoga sviđanja i može pokazivati subjektivnu svršnost dane predodžbe.⁴² Obaveznost dedukcije se javlja prvenstveno ako sud zahtijeva nužnost ili subjektivnu općenitost, odnosno odobravanje svih, iako je to samo sud ugone ili neugode u pogledu nekog predmeta. Metoda koja se koristi jest ona koja pokazuje razliku između suda ukusa i svih spoznajnih sudova. Sud ukusa određuje svoj predmet u pogledu sviđanja (kao ljepotu) sa zahtjevom na svačije sviđanje, kao da je objektivno. Sud ukusa naziva neki predmet lijepim samo prema svojstvu u kojemu se isti upravlja prema našem načinu prihvaćanja. Sud ukusa ne može se odrediti nikakvim dokazima, kao da je subjektivan. Naime, nema dokaza a priori za određivanje suda o ljepoti. Isti se uvijek izriče kao pojedinačan sud o objektu. Razum može napraviti opći sud uspoređivanjem objekta u točki svidljivoga sa sudom. Nadalje, Kant govori o principu ukusa, koji je zapravo načelo pod čiji bi se uvjet mogao supsumirati pojam nekog predmeta, a potom zaključkom izvesti da je on lijep. No, to je zapravo nemoguće, jer pojedinac mora prvo osjećati ugodu u njegovoj predodžbi, pa mu se ona ne da nametnuti nikakvim dokazima. Princip ukusa je subjektivan, i odnosi se na rasudnu snagu.⁴³ Sud ukusa razlikuje se od logičkog suda po tome što potonji supsumira predodžbu o objektu pod pojam, no sud ukusa to ne radi; naime, ne supsumira predodžbu pod pojam. Ukus je subjektivna rasudna snaga, koja sadržava princip supsumpcije, ali ne zorova pod pojmove, nego moći zorova, odnosno uobrazilje pod razum.⁴⁴ Nadalje, Kant priopćuje kako su sudovi ukusa sintetički, jer izlaze izvan pojma i zora objekta dodajući mu osjećaj ugone ili neugode. No, samim postavljanjem takve konstatacije, Kant pokreće novo pitanje; naime, kako su mogući sintetički sudovi a priori? Nastavlja govoreći kako se sviđanje predmeta u čistome sudu ukusa povezuje s prosuđivanjem njegove forme. To naime predstavlja subjektivnu svršnost za rasudnu snagu. Ista može biti upravljena samo na subjektivne uvjete upotrebe rasudne snage te je ona bez svake materije. Slaganje neke predodžbe s tim uvjetima rasudne snage mora se moći prihvatiti ukoliko je a priori vrijedno za svakoga. Osjetilni je osjet prema Kantovu mišljenju osjet kao ono realno kod zamjedbe doveden u odnos prema spoznaji, dok je ugodna užitka ona koja dolazi u dušu, a da je pojedinac pri tome pasivan. Primjer koji navodi jest

⁴²Usp. Ibid, str.118

⁴³Usp. Ibid, str. 126

⁴⁴ Usp. Ibid, str.126

sljedeći: naime, ako individua nema osjetilo njuha, nije joj moguće predočiti miris nekog cvijeta te isti ne može znati kako on osjeti taj cvijet.⁴⁵ Prema Kantu, genijalnost predstavlja talent, prirodni dar koji umjetnosti daje pravilo. Talent predstavlja prirođenu sposobnost koja pripada prirodi, pa je dakle genijalnost prirođena duševna dispozicija, kojom priroda daje umjetnosti pravilo. Tome svjedoči i Vedran Rutnik, navodeći: »Kantovo poimanje genijalnosti kao rodnog mjesta lijepe umjetnosti proizlazi iz određenja porijekla i biti ljepote u cjelini filozofijskog sistema. Izvor lijepog Kant pronalazi u aktu slobodne igre razuma, koji proizvodi pojmove, i uobrazilje, koja proizvodi estetičke ideje. Ono lijepo objavljuje se ili putem prirode ili putem umjetnosti. Obrazovanje ukusa sastoji se u osnaživanju djelatnosti reflektirajuće moći suđenja, koja, kao zajednička svim ljudima, putem osjećaja slobode proizvodi ljepotu.«⁴⁶ Kant navodi kako svaka umjetnost pretpostavlja pravila pomoću kojih se neki produkt predočuje kao moguć, ukoliko treba biti umjetnički. Pojam lijepe umjetnosti, naime, ne dopušta da se sud o ljepoti njezina produkta izvede iz nekog pravila, koje za odredbeni princip ima pojam. Dakle, lijepa umjetnost nije u mogućnosti sama izmisliti pravilo, prema kojemu bi proizvela svoj produkt, pa stoga priroda u subjektu umjetnosti mora dati pravilo, jer je lijepa umjetnost moguća samo kao produkt genija. Produkti spomenute genijalnosti moraju biti uzori, odnosno drugima moraju biti nekakvo mjerilo prosuđivanja, budući da genijalnost ne može sama sebi objasniti proizvođenje svog djela. Nadalje, Kant čitatelje uvodi u postojanje triju vrsta lijepih umjetnosti. To su govorna, likovna umjetnost te umjetnost igre osjećaja. Kao primjer za govorne navodi govorništvo i pjesništvo. Govorništvo predstavlja umjetnost da se neki posao uma obavi kao slobodna igra mašte, odnosno uobrazilje, dok je pjesništvo istih karakteristika, osim što se odnosi na razum, a ne na um. Likovne su umjetnosti ili umjetnosti osjetilne istine ili osjetilnog privida. Prva je plastika, dok je potonja slikarstvo. Naposljetku, umjetnost lijepe igre osjeta tiče se, prema Kantu, samo proporcije različitih stupnjeva nastrojenosti odnosno napetosti osjetila, kojem pripada osjet. Dijeli se na glazbu i umjetnost boja. Na kraju, Kant u likovnoj umjetnosti daje prednost slikarstvu, zato što je ono osnova drugim likovnim umjetnostima, a i ujedno najviše prodire u ideje pa time proširuje polje zrenja više od ostalih umjetnosti.

⁴⁵ Usp. Ibid, str. 130-131

⁴⁶V. Rutnik, »Kantov pojam genija i smisao umjetnosti«, str. 69

5. Zaključak

Immanuel Kant jedan je od onih filozofa koji nedvojbeno ostavlja specifičan učinak na um pojedinca. Naime, korištenjem, u svakome slučaju posebne terminologije, Kant zauzima istu takvu poziciju u čitavoj filozofiji. Iako su njegova gotovo sva djela, a posebice prethodno obrađena djela ta koja zahtijevaju mukotrpa i ponavljajuća čitanja, svakako su jedna od djela koja treba pročitati svatko, a posebice osobe koje se bave filozofijom. Naime, može se reći kako sve tri kritike, a posebice posljednja, *Kritika rasudne snage* nose snažnu poruku, koja se neupitno pojavljuje kroz svakodnevicu brojnih osoba. U istoj se, naime, krije Kantovo poimanje različitih estetičkih problematika. U prvome su dijelu ovoga rada iznesene osnovne karakteristike Kantovih prethodnih kritika, s ciljem stvaranja lakšeg dojma i cjelokupnog mišljenja o njegovoj filozofiji. To je učinjeno prvenstveno jer se, na neki način iste nadovezuju jedna na drugu. U drugome su dijelu iznesena temeljna obilježja rasudne snage, zatim pojmova ugone i neugode, pojma svršnosti te pojma žudnje i čistoga suda ukusa. Uz ostale pojmove poput savršenstva, dedukcije čistih sudova ukusa, lijepe umjetnosti i pojma genijalnosti, prethodno navedeni termini su ključni za razumijevanje same teme ovoga rada. Važno je napomenuti kako ovaj filozof objašnjava neke od gore spomenutih pojmova. Na početku samoga djela Kant definira pojam rasudne snage, navodeći kako je isti zapravo srednji, odnosno posredni član između razuma i uma, koji a priori sadržava u sebi i vlastito zakonodavstvo. Nadalje, o pojmu ugone govori kako je ona svijest o kauzalitetu neke predodžbe s obzirom na stanje subjekta, dok je njoj suprotna neugoda, koja predstavlja predodžbu koja sadržava razlog da odredi stanje predodžbi u njihovu suprotnost, odnosno da ih ili spriječi ili ukloni. Zatim, svršnost prema njegovu mišljenju jest podudaranje stvari i njezine kakvoće, koja je moguća jedino prema svrhama. Nadalje, govori o čistome sudu ukusa. Sud je ukusa čist ukoliko draž i ganuće na njega nemaju apsolutno nikakav utjecaj. Isti za odredbeni razlog ima samo svršnost forme. Naime, ako draž i ganuće imaju udjela u sudu ukusa, tad sud nije čist, čime postaje empirijskim sudom. Zatim, dovodi u smislenu vezu dva pojma, a to su pojmovi genijalnosti i lijepe umjetnosti. Naime, genijalnost predstavlja talent, prirodni dar koji umjetnosti daje pravilo, dok lijepa umjetnost nije u mogućnosti sama izmisliti pravilo, prema kojemu bi proizvela svoj produkt, pa stoga priroda u subjektu umjetnosti mora dati pravilo, jer je lijepa umjetnost moguća samo kao produkt genija. U ovome je radu također riječ o Kantovu poimanju umjetnosti i njezinoj podjeli, kao i o pojmu uzvišenoga i njegove usporedbe s lijepim i ljepotom. Zaključno, Kant je specifičnim poimanjem prethodno navedenih pojmova zauzeo posebno mjesto u filozofiji, te je osim brojnih kritika dobio i one pozitivne osvrte, koji čine fundament naučavanja brojnih filozofa.

Popis literature

- Allison, Henry E., »Kant's Theory of Taste; a Reading of the Critique of Aesthetic Judgment«, *Cambridge University Press*, 2001
- Berger, David, Berger, »Kant's Aesthetic Theory: the Beautiful and Agreeable«, *Continuum International Publishing Group*, 2009
- Falkenstein, Lorne, »Kant's Intuitionism; A Commentary on the Transcendental Aesthetic«, *University of Toronto Press*, 1995
- Franke, Mark F.N., »Global Limits: Immanuel Kant, International Relations and Critique of World Politics«, *State University of New York Press*, 2001
- Goldmann, Lucien»Immanuel Kant«, *Western Printing Services*, 1971
- Kant, Immanuel, *Kritika rasudne snage*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Kultura-Zagreb, 1957
- Kemal, Salim, »Kant's Aesthetic Theory«, *Macmillan Press LTD*, 1997
- Kušan, Emil, , »Aspekti i implikacije Kantova pojma slobode«, *Filozofska istraživanja*, vol. 32, br. 1, 2012
- McCloskey, Mary A., »Kant's Aesthetic«, *The Macmillan Press*, 1987
- Rutnik, Vedran, »Kantov pojam genija i smisao umjetnosti«, *Filozofska istraživanja*, vol. 33, br. 1, 2013, str. 69-81
- Steiner, Marijan, , »Kantova estetika«, *Obnovljeni Život*, vol. 52, br. 6, 1997
- Živković, Mladen, »Znanost i religija u okviru čistoga uma«, *Filozofska istraživanja*, vol. 28, br. 4, 2008.